

<https://doi.org/10.30563/turklad.1283237>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 14.04.2023
Kabul Tarihi / Accepted date	: 26.11.2023
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2023

Atıf / Citation

Mahmadiyev, S. (2023). Özbek Halk Destanlarında Kullanılan Atasözlerinin Dil Özellikleri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 7. Cilt, 2. Sayı, 325-334.

**ÖZBEK HALK DESTANLARINDA KULLANILAN ATASÖZLERİNİN DİL
ÖZELLİKLERİ**

Linguistic properties of proverbs used in uzbek folk epics
SHAVKAT MAHMADIYEV¹

Öz

Dil, insanlar arasındaki en önemli iletişim aracı, fikirlerin başkalarına aktarılmasını sağlayan bir araçtır. Ayrıca dil, milli kültürün aynasıdır, onu koruyan bir hazinedir. Her milletin yaşadığı toprakların doğası, o milletin ekonomik, sosyal, kültürel ve manevi sistemini, sözlü yaratıcılığını, kurgusunu, sanatını, bilimini ve geleneğini yansıtır ve bunları toplayıp nesilden nesile aktarır, dilin gelecek kuşaklara aktarılması da ulusal-kültürel bir görevdir.

Sözlü biçimde hareket eden kısa ve anlamlı mantıksal genellemeler, kısa ve anlamlı mantıksal genellemeler olarak görünen atasözleri, deyimler, aforizmalar gibi bilgece ifadelerin geliştirilmesinde ve öğrenilmesinde dilin hizmeti de büyüktür.

Her atasözü ve atasözü halkın hükmü sayılır. Bir şeyi ya onaylıyorlar ya da inkâr ediyorlar.

Özbek folklorunun en yaygın ve geniş türlerinden biri destandır. Bu bakımdan halk arasında popüler olan destan metinlerindeki (“Alpomış” ve “Yodgor”) atasözlerinin dilsel özelliklerinin çeşitli yönlerden incelenmesi Özbek dilbiliminin acil sorunlarından biri olarak kabul edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Folklor, Destan, Lehçe, Atasözü, Paremojik Sözlük

¹ Doç. Dr., Sharof Rashidov adındaki Semerkant Devlet Üniversitesi, Özbek Dili Bölümü. Semerkant/Özbekistan.

El-mek: shavkatmahmadiyev1975@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3617-2659>

Abstract

Language is the most important means of communication between people, a tool that enables the transfer of ideas to others. In addition, language is the mirror of national culture and a treasure that protects it. The nature of the lands where each nation lives reflects the economic, social, cultural and spiritual system, oral creativity, fiction, art, science and tradition of that nation and collects them and transfers them from generation to generation.

Transferring the language to future generations is also a national-cultural duty. The service of the language is also great in the development and learning of wise expressions such as proverbs, idioms, aphorisms, which appear as short and meaningful logical generalizations that act verbally.

Every proverb and saying is considered the verdict of the people. They either confirm or deny something.

One of the most common and extensive genres of Uzbek folklore is the epic. In this regard, examining the linguistic features of proverbs in epic texts (“Alpomish” and “Yodgor”) which are popular among the public from various aspects is considered one of the urgent problems of Uzbek linguistics.

Keywords: Folklore, Epic, Dialect, Proverb, Parameological Dictionary

1. Giriş

Atalarımızdan günümüze kadar gelen zengin manevi zenginliğimizin büyük bir bölümü halk sanatı örneklerinden oluşmaktadır. Özbekistan cumhurbaşkanı Sayın Ş. Mirziyoyev, “İnsanlığın yarattığı paha biçilmez kültürel şaheserlerin her şeyden önce herhangi bir ulusun folklor sanatında somutlaştığını hepimiz iyi biliyoruz. Farklı halkların ulusal kimliklerini, dillerini ve yaşam biçimlerini, gelenek ve göreneklerini ifade eden bahşılık sanatı, evrensel kültürün bir parçası olarak hepimiz için değerlidir. Dünya kültür mirasının bu ölümsüz eserleri, insanlığın bir soyu, tarihi kökleri, asil idealleri olduğunu ve dolayısıyla farklı ulus ve halkların temsilcilerinin geleceğe yönelik özelemlerinin ortak olduğunu bizlere göstermektedir. Aynı zamanda içinde bulunduğumuz küreselleşme çağında, ticari bir araç haline gelen “kitle kültürü”nün ve şov dünyasının olumsuz etkisinin artması, her türlü kültürün kaynağı olan folklor sanatına ilgi ve itibara susadığı da maalesef sır değil. Ancak folklor sanatı, tabiri caizse, insanlığın çocukluk şarkısıdır” (Mirziyoyev, 2019) şeklindeki görüşleri, bilimsel araştırmalarda önemli bir metodolojik temel olarak almam mümkündür. Çünkü bu görüşler, halkımızın dilinin tarihinin ve onun parçası olan halk bilimi eserlerinin dilsel bileşiminin geniş bir şekilde incelenmesine davet etmektedir.

Bu açıdan Türkistan topraklarında popüler olan destan metinlerinde yer alan atasözlerinin dil özelliklerini farklı yönleriyle incelenmesi ayrıca önem taşıyacaktır. Özbek dilbiliminde folklor eserlere, özellikle de atasözlerinin dil özelliklerine ayrılan çalışmalara K. Abdurahmonov, B. Orinbayev, S. Tursunov, B. Toyçibayev, K. Yoldaşev, K. Bazarbayev, A. Halikov gibi bilimadamlarının eserleri gösterilmektedir (Abdurahmonov, 1971; Urinbayev, Tursunov 2009; O‘rinboyev, Bozorboyev, 1998; To‘ychiboyev, 2001; Yo‘ldoshev, 2002; Xaliqov, 2009:26) Aynı zamanda Özbek dilbilimi ve folklorunda atasözlerinin farklı yönleriyle ilgili özel tespitlerde bulunan Kh. Daniyurov, H. Berdiyurov, R. Rasulov, M. Hakimov, O. Mirzakarimova, B. Yoldaşev, S. Kerimov, B. Soatov, B. Jorayeva, N. Usmanov ve başkalarının konuyla doğrudan veya dolaylı olarak ilgili bir dizi çalışmaları da vardır (Doniyurov, 1979; Doniyurov, Abdusaidov, 1987:10-17; Berdiyurov, Rasulov, 1984; Hakimov, 1965:19-24; Mirzakarimova, 1980:31-35; Karimov, 1994; Yo‘ldoshev, 1993:49; Soatov, 1992:41-44; Usmonov, 1992:35-37; Jo‘rayeva, 2002:24). Bu tür çalışmalara dayanarak, atasözlerinin destan metnindeki rolünü, belirli bir destancının eserlerinde kullanımını, bireysellik ve gelenek

özelliklerini incelemek mümkündür. Fazıl Yoldaş'un oğlu tarafından anlatılan "Alpamış" serisinde özellikle de bizim incelememize konu olan "Alpamış" ve "Yadigar" destanlarının metnindeki atasözleri aşağıdaki gruplara ayrılabilir:

2. Edebi Dilde ve Özbek Halk Şivelerinde Kullanılan Atasözleri

Bu tür atasözleri dilimizin tarihinde kullanılmış ve halen de edebî dilde kullanılmaya devam etmektedir (Xaliqov, 2009:10-12).

İncelediğimiz destanların metinlerinde şu tezahürler görülmektedir: "*Sulton suyagini xo'rlamas*" ("Sultan kemiklerini küçük düşürmez"), "*Ikki yorti bir butun*" ("İki yarım bir bütündür"), "*Elakka borgan xotinning ellik og'iz gapi bor*" ("Elek istemeye giden kadının elli tane lafı var"), "*Sichqonning ini ming tanga bo'lmoq*" ("Sıçanın yuvasının kırası bin para olmak"), "*Do'stga zor aylama, dushmanlarga xor*" ("Dostlarına zulmetme, düşmanlarını hor görme"), "*Omonat - omonat qilmaysan xiyonat*" ("Emaneti emanet görmezsen ihanettir"), "*Esing borida etagingni yop*" ("Aklın başındayken eteğini topla"), "*Davlat eshigin sabr ochar, Besabrdan davlat qochar*" ("Sabırlı adama zenginlik kapıları açılır, sabırsızdan para kaçır"), "*Yo'l tanisang, o'z joyingni top*" ("Yol biliyorsan, kendi yerini bul"), "*G'am yema, beg'am ham bo'lma*" ("Üzülme, üzüntüsüz de durma"), "*Eldan el ketsa - mehnat, Elga el qo'shilsa - davlat*" ("Elden el gitse mihmet, el elle birleşse devlet (olur)", "*Haqiqat o'z joyin topar*" ("Hakikat her zaman yerini bulur"), "*Yo'l bilmasang, yo'l so'ra yurgandan, gap bilmasang, gap so'ra bilgandan*" ("Yol bilmiyorsan yürüyenden, söz bilmesen bilenden (sor)", "*Sabr tegi sarig'oltin*" ("Sabrın sonu sarı altındır"), "*Baliqning yorug'ligi suv bilan*" ("Balığın ıslatması su ile dir"), "*Arining uyasiga tegsang, o'rtağa olib talaydi*" ("Arı yuvasına çomak sokarsan gelir o da seni sokar") gibileri de bunlardandır.

Yukarıdaki atasözlerinin içeriği ve özü, halk dilinde hala yaygın olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla Fazıl Yoldaş'ın eserlerinde kullanılan bu tür genel atasözleri, gerçeklerin açık ve anlaşılır olmasına, kesin hüküm ve sonuçların ifade edilmesine hizmet etmiştir: *Alpomish qaytdi, uyiga kelsa, Barchin tinchitmayapti*: – "*Sulton suyagini xo'rlamas*" – *degan gap bor, sening esonligingda otam qalmoq yurtida xor bo'lib qolami, – deb bu so'zni aytib turibdi* "Alpamış döndü, evine gelse Barçın sakinleşmiyor: – "*Sultan kemiklerini küçük düşürmez*" – diye bir söz var, Senin huzurun sırasında babam Kalmık diyarında küçük düşüp kalır mı?, – diye bu sözü söylüyordu." (A-209); *Shunda Yodgordan bu so'zni eshitib*: – *Barakalla, o'g'lim, enadan bo'lsang, shunday bo'l, – dedi. – Men ham qo'ydan kelayotirman, men ham shu bachchag'arning to'yiga borayin, qo'limdan kelgancha buzib ko'rayin, deb kelayotirman, sen norasta go'dak, biz yoshi yetgan "chol", ikki yorti biriksa, butun degan gap bor. Nima bo'lsa, bolam, borlashib to'y buzmoqni "bobongdan" ko'r, – dedi* "Sonra Yodgardan bu sözü işitip: -Barakallah, oğlum anandan olsan böyle ol, dedi. - Ben de koyundan geliyorum, ben de geliyorum bu çocuğun düğününe, elimden geldiğince bozmaya gidiyorum, sen küçücük bir çocuksun, biz ise ihtiyar adamları. **İki yarım birleşse bütün (olur)** diye bir söz var. Ne olursa olsun balam var olup düğün bozmayı dedenden gör, dedi." (A-345); *Bobo, o'tiring, non yo'q ekan, men muna qo'shninikidan elak olib kelib, men sizga bir patir qotirib, ustiga moy solib beray, – dedi. Elakka jo'nab ketdi, borsa, besh-olti xotinlar uni-buni gapirib o'tiribdi. "Elakka borgan xotinning ellik og'iz gapi bor", degandayin, u xotinlar bilan o'rlasha ketdi. Gap ko'payib, Qultoy esidan chiqib ketdi* "Baba, otur madem ekmek yok komşunun evinden elek getireyim senin için bir parça ekmek koyup yağlayayım, dedi. Eleğe gitti, gidip varsa beş altı kadın ondan-bundan konuşuyordu. **Eleğe giden kadının elli sözü var** dedikleri gibi o kadınlarla dedikoduya başladı. Söz sözü açıp Kultoy aklından çıktı." (A-334); *Bunday tegina bersanglar, bir kunlari shuning nori kelar, boshimizga balo bo'lar, bizga chichqon ini ming tanga bo'p qolar. Menga solsanglar, shuning olti oyi ham qursin, hamishagi bo'ydoqchiligimizda, shu o'zbakning qizini cho'rtta qo'ysak deyman, – dedi. Alplar bu so'zni aytib mazgiliga qaytib ketdi*. "Böyle dokanıverseniz, bir gün bunun narı gelir, başımıza bela olur. Bize **sıçan ini bin para** olup kalır... Alpler bunu söyledi ve menziline dönüp gitti". (A-68); *Chibor otim senga omonat, Omonatga qilmaysan xiyonat* "Hızlı atım sana emanet – emanete hiyanet

olmaz”. (A-96); *Alpomish Qalmoqda o'ldi deb eshitib, Shomirot va urug' oqsoqollari “Esing borida etagingni yop” degan ekan. Bir baloga duchor bo'lmay, esimiz borida Boysindan ko'chayik, el-yurt tinchigan so'ng yana qaytib kelarmiz, otimiz-to'ygan yerini, o'zimiz-qo'ngan yerimizni topib olarmiz, - dedi “Alpomish'in Kalmak'ta öldüğünü duyan Şamirot ve aşiret ileri gelenleri Aklın başında iken eteğini topla demişlermiş. Başımıza bir bela gelmeden Boysun'dan göçelim, ortalık sakinleştikten sonra dönüp geliriz, atımızın doyduğu, bize makul gelen yerimizi alırız, dedi.”* (Yod.- 8); *Bu so'zni Yodgordan eshitib, enasi Barchin:–Bolam, sen qaydan eshitding?! Sening qulbg'inga tegmasin deb yurar edim. “Baliqing yorug'ligi suv bilan deganday, mening yorug'ligim sen bilan “Yodgor'dan bu sözleri duyan anası Barçın, “Evladım, sen nerden duydun?” senin başına gelmesin diye çalışıyordum. Balığın ışıltısı su iledır dedikleri gibi benim de ışıltım seninleedir.”* (Yod.-31); *Bolam, bular ko'p-da, “Arining uyasiga tegsang, o'rtaga olib talaydi”. Sen bir o'zing, ko'pga tuproq sochasanmi? Bular senga zo'rligishi o'tkazib, oyoqosti qilmasa, sening bularga taqashishing ayb. Biz bir oz el, ular ko'p, tebransa, barimizni bosib, oyoqosti qilib ketadi, bular bilan barobar bo'lib bo'lmaydi,– dedi “Evladım bunlar kalabalık “Arı yuvasına çomak sokarsan gelir o da seni sokar. Sen tek başına kalabalığa toprak saçabilir misin? Bunlar sana zarar vermiyorsa senin bunlara ilişmen ayıptır. Biz azız onlar çok, kımıldasa hepimizi ezip ayaklarının altına alırlar. Bunlarla birlikte olunmaz.”* (Yod.-69).

3. Destan Dilindeki Atasözleri ve Günümüzde Kullanılan Varyantları

İncelenen destan metinlerinde öyle atasözleri kullanılmıştır ki onlardan şeklen destan geleneğine has üslup faydalanılmış olup, anlam bakımından günümüz atasözlerine oldukça yakın oldukları dikkat çekmektedir. Örneğin, *Mullalar o'qiydi zeru zabarni, Ustalar chopadi tешa-tabarni “Mollalar süre okur, ustalar keser çakar”*. (A-83).

Bu atasözü günümüz edebi dilindeki *“Mulla bilganin o'qir, Bo'zchi bilganini to'qir”* “Molla bildiğini okur, dokumacı bildiğini dokur”, *“Mulla bilganin o'qir, Tovuq ko'rganin cho'qir”* “Molla bildiğini okur, tavuk gördüğünü arar”, *“Mulla bo'lsang, takror qil, Dehqon bo'lsang shudgor qil”*(O'zbek xalq maqollari, 2003:141), “Molla olsun tekrar et, çiftçi olsun saban sür” atasözlerinin bir çeşidi olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla bu edebi satırların her ikisi de atasözleridir. Bu atasözlerinde iki sembol vardır. Bunlar *molla* ve *usta*. Bu mısralar başlangıçta ayrı ayrı atasözleri olarak oluşturulmuştur. Bunlardan her biri ortak bir mantıksal düşünceyi temsil eden felsefi bir içeriği ifade eder. Birinci dörtlükteki atasözünün anlamı, genel olarak okuma-yazma öğretimi ve öğreniminin medresede yetişen kişiye, yani mollaya yönelik olmasıdır. Bunu “herkes kendi uzmanlığının ustası” tarzında da ifade etmek mümkün. İkinci mısradaki *“Ustalar chopadi tешa-tabarni”, “Ustalar keser çakar”* atasözünde “hiç kimse balta ve keseri usta gibi kullanamaz” fikri ifade edilmiştir. Bu iki atasözünün şiirsel bir tarzda oluşturulmuş olması, öncelikle destanın lirik-destan türüne ait olmasından kaynaklanmaktadır. İkinci olarak, “birbirinden bağımsız imgelerin eşit ama bağımsız görevler üstlenmesi anlamına gelen aynı biçime sahip ifadelerin bir araya getirilmesi, bunların karşılıklı uyumlu sözcüklerle sonlandırılması, yani kafiyelendirilmesi, halk bilgeliğinin ve sanatının bir ürünüdür” (Soatov, 1992:42; Xaliqov, 2009:11-12).

Fazıl Yoldaş insanoğlunun hayatında zamanın ve fırsatın değerinin çok önemli olduğunu anlatmak için Kaldırkaç hanımın ağabeyi Alpamış'a hızlıca Kalmak'a gitmek gerektiğini, onun yengesi Barçın'ın düğün telaşında kaldığını, vaktinde yetişemezse geç olacağını, yani Barçın'dan ayrışma kelimesi yerine ayrılma kelimesi daha doğru olur mümkün olduğunu söz sanatlarına uygun olarak aşağıdaki atasözü üzerinden ifade etmiştir:

Sarson bo'lib, bunda o'ylanib turmagin,

Erta yur, ishingni kechga qo'ymagin

“Avare olup, bunu düşünüp durma,

Erkenden yürü, işini geçe koyma (A-76).

Bunu genel halk dilinde “*Bugungi ishni ertaga qo‘yima*” “Bugünün işini yarına bırakma”, “*Vaqt g‘animat, O‘tsa-nadomat*” “Zaman hazinedir, geçip gitse nedamet (yazık)”, “*Vaqting ketdi - baxting ketdi*” “Zamanın geçti mutluluğun gitti”, “*Vaqtdan yutding - baxtdan yutding*” “Zamandan kazandın mutluluktan kazandın” gibi birtakım varyantları da vardır (O‘zbek xalq maqollari, 2003:403-407).

Dilimizde “*Do‘st achitib gapirar, dushman kuldrib*” “Dost acı acı söyler, düşman güldürerek” veya “*Do‘st yig‘latib gapirar, dushman kuldrib*” “Dost ağlatarak söyler, düşman güldürerek” atasözü de yaygın şekilde kullanılmaktadır. Bilindiği üzere “gerçek dosttan sadece fayda gelir, böyle kişiler dostuna kötülük gelsin gelsin istemez. Eğer bu kişi sert konuşursa konuşsa buna üzülmemek gerekir. Çünkü bunu sadece dostunu yanlış yoldan döndürmek ve doğru yola sevk etmek amacıyla yapıyor istediği için yapıyor” demek isteniyor. Bunu günümüzde “*Do‘st yig‘latar, dushman kuldrib*”, “*Kulib gapirgan erdan qo‘rq, yig‘lab gapirgan – ayoldan*” “Gülüp konuşan adamdan, ağlayıp konuşan kadından kork”, “*Kuldirgandan kutguncha, yig‘latgandan kut*” “Güldüren den bekleyeceğine, ağlatandan bekle”, “*Do‘st otgan tosh yormas*” “Dostun attığı taş baş yarmaz” (“taş” acı söz manasında), “*Do‘st so‘zini tashlama, tashlab boshing qashlama*” “Dost sözünü bırakma, bırakıp başını kaşıma” gibi birçok varyantları mevcut (Shomaqsudov, Shorahmedov, 1990:98). Fazıl Yoldaş'ın oğlu bu atasözünden yola çıkarak yeni bir model yaratmıştır:

Qasd aylasa bilmaganni bildirar,

Do‘st yig‘latib, dushmanini kuldrib

Kast eylese bilmediğini bildirir

Dost ağlatıp, düşmanını güldürür (A-21, 22, 73, 237, 243, 250, 318, 355) [9, 13-16].

Atalarımız, konuşma adabına sıkı sıkıya uyma gereğini vurgulayan pek çok atasözü yaratmıştır. Özellikle, “*Yaxshi so‘z bo‘ldiradi, yomon so‘z kuydiradi*” “Güzel söz ondurur, kötü söz küydürür (yakar), “*Suydirgan ham til, Kuydirgan ham til*” (O‘zbek xalq maqollari, 2003:78-89), “*Güldüren de söz, yakan da söz*”, “*Yaxshi so‘z- ko‘ngil podshosi*” “Güzel söz gönül padişahi”, “*Yaxshi so‘z suyuntirar, Yomon so‘z kuyuntirar*” (Shomaqsudov, Shorahmedov, 1990:457-458), “*Güzel söz sevindirir, kötü söz yandırır*” gibi bir dizi atasözünde, iyi sözle kötü söz arasında, “gök ile yer arasında fark” olduğu güzel sözün şerefi ile kötü sözün zararı arasındaki fark ortaya konur. Fazıl Şair bu atasözleri esasında:

Sozandalar sozin chertar qo‘l bilan,

Yomon odam kuydiradi til bilan

Müzisyenler sazı çalar eliyle,

Kötü insan yakar diliyle (A-96) atasözünü yaratıcı bir şekilde ele alıp eserin metnine şiirsel bir şekilde entegre etmiştir. Bunun sonucunda yazarın bireysel konuşmasının özgün bir görünüm özelliği ortaya koyulmuştur.

Halkımızda «*Qatorda noring bo‘lsa, yuking yerda qolmaydi*» “Kervanda deven olsa yükün yerde kalmaz” atasözü en aktif olarak kullanılan evrensel birimlerden biridir. Yani «Gerçek dost ve kardeşlerin varsa hayatta zorluk çekmezsin, sana her konuda yardımcı olurlar, seni desteklerler, sorunlarını çözerler “anlamında kullanılan atasözünün” “*Nori bor, nori borning moli bor*”, “*Devesi olanın malı var*” “*Nor yo‘lida yuk qolmas*” “*Deve yolunda yük kalmaz*”, “*Qush qanoti bilan, Er oti bilan*” Kuş kanadıyla, insan atıyla”, “*Qush qanoti bilan uchadi, Quyruq‘i bilan tushadi*” “*Kuş kanadıyla uçar, kıyruğuyla konar*” (O‘MIL, 485), “*Yuk og‘irini nor ko‘tarar, Dard og‘irini er*” “*Yükün ağırını deve kaldırır, derdin ağırını yiğit*” (O‘XM, 222) gibi varyantları mevcuttur. Buradan anlaşılan genel sonuç, akrabaların, hayatta ve zor görevlerin yerine getirilmesinde bir kişiye destek ve yardım ettikleridir. Aslında ağır bir yükü deve taşır. Bütün bu fikir önceleri kendi anlamında kullanılmış, daha sonra metaforik

anlamdan yola çıkarak mecaz anlamda kullanılmıştır. “Alpamış” metninde, bu atasözü çeşitli biçimlerde gelip alplerin deve benzeri niteliklerini mecazi olarak ifade etmeye hizmet etmiştir.

Elda zo ‘raborim bordir,

Qatordagi norim bordir

Elde kabadayim var

Kervanda devam var (A-56, 68);

Hakim degan mening mirzam bor edi,

Qatorda gurkirab yurgan nor edi

Hakim adında bir arkadaşım vardı.

Kervanda kükreycen bir devem vardı (A-214, 319)

Bu yurtta belgili bir qaysar edi,

Qatorında chirqillagan nor edi.

Bu yurtta belgili bir inat idi,

Kervanda titreyen bir deve idi (A-359)

Aynı zamanda öğrenme kaynağımız olan destan metinlerinde “O‘z yurtningning qadri o‘zga yurtta bilinear” “Öz vatanının kıymeti başka ülkede anlaşılır” (O‘XM, 14) atasözü “Kishi yurti sira yurtlik qilmaydi” “Kişi kendi yurduna kadar yurt tanımaz”, “Iloyim musofir yurti qurisin”, “Ayrilma o‘sgan elingdan” “Ayrılma büyüdüğün yurdundan” günlük konuşma biçimlerinde; “Qushning tilini qush biladi” “Kuşun dilini kuş bilir” (O‘TPL, 275) atasözü “Ayolning tilini ayol biladi” “Kadının dilini kadın bilir” tarzında; “Shap-shap deguncha, shaptoli”ning “O‘n marta shap-shap degandan bir marta shaftoli degan yaxshi” (Berdiyev, Rasulov, 1984). “Bir kere şeftali demek, on kere şeftali demekten daha iyidir” varyantı (O‘TPL, 257); veya günümüz edebî dilinde mutluluk, şans ve uğursuzluğu temsil eden yılın mevsimleri esas alınarak oluşturulmuştur. “Hut – yut” (O‘XM, 480), “Yo but, yo nobud” (O‘TPL, 90) atasözü “Yo hut, yo yut” şeklinde karşımıza çıkar.

Bir gap bilan bizlar bunda kelibimiz,

Kun o‘tkazmoq uchun tentib yuribimiz.

Kishi yurti sira yurtlik qilmaydi,

O‘sgan el tinchligin ko‘zlab turibimiz

(Tek kelimeyle buraya gelmişiz.

Gün geçirmek için yürümüşüz.

Kişi kendi yurduna kadar yurt tanımaz,

Büyüdüğü elin huzurunu gözleyip dururuz). (Yod., 21.s.)

Erisin, tog‘larning qori erisin

Iloyim musofir yurti qurisin...

(Erisin dağların karı erisin

İnşallah misafirlik yurdu kurusun...) (A-55);

Ket endi, qolma yo'lingdan,

Ayrilma o'sgan elingdan.

(Git şimdi kalma yolundan

Ayrilma doğup büyüdüğün yurdundan) (A-78);

Musofirman, hech ish kelmas qo'limdan,

Sen ayrilma o'ynab-o'sgan elingdan

(Misafirm hiç iş gelmez elimdem

Sen ayrilma oynayıp büyüdüğün yurdundan) (A-243);

“**Ayolning tilini ayol biladi**” “**Kadının dilini kadın bilir**” dendiği gibi yaşlı kadının sözleri Ayjamol'i memnun etmişe benziyordu: –Ben sizinle gelmeyeceğim. Bir düşünelim ve kızımızın da fikrini bilelim. Bizim halkımız bir oriyatçıl ulusu olacak. Gelip seni ziyaret etmek istediğimde, misafirlığe sizlerle gideyim desem “Kızı için bir koca görmeye gitmiş” diye el söz eder. (Yod., 27-s.); “**Shap-shap degancha, shaptoli de qo'y-da**”, “**Şap şap diyene kadar şeftali deyiver, diye bir söz var. Konuşma her tarafa dağılana kadar doğrusunu söyleyiver**”... (Yod., 67-s.); Yodgor bu sözü duyup: “Şu çocuk bana sataştı; bunun sözü **yo hut, yo yut**, ya kullanıldığını göreceğim ya da hiçbir şey olmadığını göreceğim”. (Yod., 55-6).

Yukarıda verilen atasözlerinin çoğunun anlamı açıklama gerektirmez. Ancak destanda kendisini "dost" olarak tanıtan Chandana, yaşlı adamın kim olduğunu anlamadı. Yodgor dilinden alınan "Yo hut, yo yut" atasözü mecazi bir anlam kazanıp kahramanın bazen kaderin imtihanları karşısında risk almak zorunda kalabileceği durumu ifade etmeye hizmet etmiştir. Aslında Hut şemsi takvimde yılın on ikinci ayının Arapça adıdır (22 Şubat - 21 Mart arasındaki döneme karşılık gelir). Hut çıkıp hamal girdi. Aynı zamanda kışlık yiyecek stokunun tükendiği ve hayvanlar için ot kalmadığı dönemi ifade etmek için halk dilinde "Hut-yut" tabiri ortaya çıkmıştır (O'zbek tilining izohli lug'ati, 2008:566).

Geçmişin ortalarında destan metinlerinde öyle özdeyişler oluşmuştu ki bunların bir kısmı atasözü, deyim ve hikmetli sözler olarak değerlendirilmiştir. Bunlarda maslahat ve nasihat anlamları çoğu zaman başı çekmektedir. Örneğin, “Alpamış” metninde.

Xudo qozi, payg'ambarlar noyibi,

Urushda pand berar otning mayibi

(Allah hakimdir, peygamberler elçi,

Savaştta uyarı verir atın topallığı). (A-251, 318);

Qozining oldinda shabgir noyibi,

Yigitga pand berar otning mayibi

(Hakimin önünde, shabgir elçi

Yiğide uyarı verir atın topallığı). (A-312, 346)

gibiler şiirsel ve üslup gereksinimler nedeniyle eserin metninde bazı değişiklikler yapılması sonucunda varyantların ve sözdizimsel paralelliklerin ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Atasözlerinin ve varyantlarının eser metninde farklı şekillerde kullanılması, ortak dilin

zenginliğine ve yaratıcının bu dil birimlerini kullanabilme becerisine ve bireysel yaklaşımına bağlı görünmektedir.

4. Sadece Destanlarda Bulunan Sözlü Atasözleri

Kıpçak lehçesinin temsilcisi olan Fazıl Yoldaş'ın destanlarda edebî dilde bulunmayan özgün atasözlerini kullanması övgüye değerdir. Özellikle “Yadigar” destanında, devlet yönetiminin Ultantaz'un eline geçmesi ve Alpomiş'in Kalmık'ta esir düşmesiyle ilgili haberler, o zamandan beri onunla birlikte büyüyen arkadaşı, akrabası ve sabırlı yoldaşı Shamiro'tun kafasını karıştırır. Çünkü iki dost gençliklerinde ilerde çocuk sahibi olursak, erkek çocuklarımız olursa birbirimize kol kanat oluruz, çocuklarımızın biri kız bir erkek olursa birbirimize dünür oluruz diye söz vermişlerdi. Barçın, Alpomiş'in sözünü yerine getirmek için yaşlı bir kadını Shamiro'tnun kapısına gönderir, kapısını süpürtür ve sözün yerine getirildiğini bildirir. Ancak böyle bir durumda Shamiro't ve ailesi Boysun'dan taşınmaya karar verir. Bu nedenle Barçın'ın müstakbel dünürü Oijamol, dünürü olduğunu göstermek için ona değerli şeyini vermesini ister. Yoksa kızını başkasına verebilmek için ona izin vermesini ister. Daha sonra destan metninde Ay Barçın'ın konuşmasında geçen atasözü gerçeğin açık ve özlü bir şekilde ifade edilmesine, bu duruma ilişkin süreçlerin anlatılmasına hizmet etmiştir: Bu sözü duyunca Barçın: – Ey dünür! **“Qo‘noq ustiga cho‘noq”** denildiği gibi sizin sözleriniz bizi şaşırttı. Bizim korkumuz bize ağır gelmeye başladı. (10-6.).

Bilindiği gibi **Qo‘noq**, bir düğüne veya ihtişamlı etkinliklere davet edilen misafir demektir. Böylece atasözünün ikinci bölümünden, misafirler dışında beklenmedik kişilerin gelişinin düğün veya etkinlik ev sahibini telaşlandırdığı anlaşılmaktadır. Hayatta öyle zamanlar vardır ki insan ölümden kıvrılırken, yorgun ve sıkıntılıyken, başka biri gelip onu daha kötü bir duruma sokar, teselli etme, gönül alma, neşelendirme yerine zarar verir, sövüp küfreder sınırlarını bozar. Bu ve buna benzer durumlarda söylenen bu söz şu anlamlara gelmektedir: “O‘lganning ustiga tepgan” “Ölüyü tekmeleyen”, “O‘lganning ustiga ko‘mgan” “Ölenin üstünü gömen”, “O‘ldirganning ustiga - o‘n tayoq”, “Dard ustiga chipqon”. (O‘TPL, 256).

Özbek dilinde choriq sözcüğüyle kurulan «*Nodonni siylasang, chorig‘i bilan to‘rga chiqar*», «*Borning yuzi yorug‘, yo‘qning yuzi choriq*» gibi atasözleri de karşımıza çıkar. Aslında choriq “çarık” dağlık bölge halkları arasında yaygın olarak kullanılan sert ham deriden yapılmıştır ayakkabıdır. Bunun temelinde oluşturulan choriq sudaramak kombinasyonu, bu ifade anlaşılmanmıştır hiçbir şeyi dert etmeden geçimini sağlamak demektir (O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 2008:510).

“Alpomiş” destanında “çarık” sözcüğünün oluşturduğu metaforik bileşim, Fazıl şair tarafından özel ve yeni bir yorumla eserin metninde yer almıştır: Bu sözü duyup Alpamiş şöyle dedi: – Baba sen ben olup, ben sen olup gideyim, kim dost kim düşman kendi gözlerimle göreyim, **birovning chorig‘iga birov toyib, o‘lib ketmasin**, “Birinin çarığına biri basıp, ölüp gitmesin”. (A-333).

veya **“Kulchali bola suymali bo‘ladi”** **“Gülümseyen çocuk sevimli olur”**, **“Soli suvga ketgan”**, **“So‘ngi kelgan sangrov”**, **“Oqsoqning oxiriga boq”** gibi atasözleri de bu tür atasözleri arasında yer alabilir: “Anor kurnaz beş kadını katına alıp, altı tane olup bu kadınlara söyledi – İcinizde en yaşlı benim. Ben kuruyup gitsem ne! **“Kulchali bola suymali bo‘ladi”** “Gülümseyen çocuk sevimli olur”, diye bir söz var. Siz de benim gibi yaşlısınız, ellerinizi burnunuza sokup durmayın. Bizim gidip görmemiz lazım değil. Kolay olsa dünür oluruz diye gidiyoruz. (Yod., 25-s.); Bu sözü işitip Yodgor’a babası sordu: – Ne bu olay? **“So‘ngi kelgan sangrov”** denildiği gibi, ben anlamıyorum. Bilsen sen konuş,– dedi Barçın’a. Sonra Barçın, Alpomiş'in niyetini, Shamiro'tnun kızını atashtirib qo‘yanini ve olanları anlattı. (Yod., 36-s.); Yodgor bu sözü duyup, görüşürüz, dedi yaşlı Çandana’ya. Kendi kendine söyledi: **“Oqsoqning oxiriga boq”** “Topalın sonuna bak” diye bir söz var. Ne olduysa oldu. Şimdi, hadi, ben de aşağıya inip neler olduğuna bir bakayım... (Yod., 58-s.); Pehlivanlar baktı. Caynar geliyor, yürüyüşünü gördü: **“Soli suvga ketgan”**, hisobi yitgan kelayaptı. Pehlivanlar şöyle söyledi:–

Yürüyüşüne bakılırsa, kendi sözünden kendi çekiniyor gibi görünüyor (Yod., 74) kullanılan atasözleri bu görüşü doğrulamaktadır.

5. Sonuç

Genel olarak, yapılan gözlemlere dayanarak, aşağıdaki genel sonuçlar ifade edilebilir:

a) İncelediğimiz destan metinlerinde yer alan atasözlerinin çoğu edebî dilde olduğu gibi Özbek halk lehçelerinin çoğunda da kullanılmaktadır. Özellikle, *“Sulton suyagini xo‘rlamas”, “Ikki yorti bir butun”, “Sichqonning ini ming tanga bo‘lmoq”, “Do‘stga zor aylama, dushmanlarga xor”, “Omonat - omonat qilmayсан xiyonat”, “Esing borida etagingni yop”, “Haqiqat o‘z joyin topar”, “Sabr tagi sarig‘ oltin”* gibiler bunlar arasındadır;

b) Destan metinlerinde kullanılan atasözlerinde de çeşitlilik olgusu yaygındır. İncelenen atasözlerinden bazılarının çeşitli değişimlere bağlı olarak birbirinden türediği, aynı kaynağa yakınlığı ve tek bir imgeye dayandığı görülmüştür. Bunlara Alpamiş'taki *“Mullalar o‘qiydi zeru zabarni, Ustalar chopadi tasha-tabarni”* (A-83) atasözünün *“Mulla bilganin o‘qir, Bo‘zchi bilganini to‘qir”, “Mulla bo‘lsang, takror qil, Dehqon bo‘lsang, shudgor qil”* gibi varyantları veya *“Qasd aylasa, bilmaganni bildirar, Do‘st yig‘latib, dushmanini kuldirar”* *“Kastetse bilmediğini bildirir, dost aqlatıp düşman güldürür”* (A-21) atasözünün *“Do‘st achitib gapirar, dushman kuldirib”, “Do‘st yig‘latib gapirar, dushman kuldirib”, “Do‘st yig‘latar, dushman kuldirar”* gibi seçeneklere göre oluşturulduğu söylenebilir;

c) Destanlarda, özellikle *“Alpamiş”* metninde, Fazıl Yoldaş'un oğlunun bireysel becerileri nedeniyle oluşturulmuş atasözleri veya atasözü türü hikmetli sözler vardır ki bu da destanların bireysel yenilenmesini sağlayan yaratıcı faktörlerden biri olmuştur: *Sozandalar sozin chertar qo‘l bilan, Yomon odam kuydiradi til bilan* (A-96); *Qasd aylasa bilmaganni bildirar, Do‘st yig‘latib, dushmanini kuldirar* (A-21); *Xo‘ja kelsa chiqar murid naziri, Xotin bo‘lmasmikan erning vaziri?!* (A-27).

Herhangi bir metne katılan dil ögesinin sözcüksel-anlamsal, dilbilgisel-üslupsal görevler üstlendiği fikrinden yola çıkılırsa bu ilke metinlerde yer alan atasözlerine de uygulanabilir. Bu doğrudan *“Alpamiş”* ve *“Yadigar”* destanının metninde bulunan atasözleriyle de ilgilidir. Bunlar, diğer dilbilimsel araçlarla birlikte, destanın anlatısını tanımlayıcı hale getirmeye hizmet etmiştir. Ancak bu atasözlerinin kullanım özelliği, ana içeriğin onlarda korunmuş olması ve çoğu durumda bazı yapısal değişikliklerle kullanılmasıdır ve bu, destanın poetikasıyla ilgili bir şekilde olmuştur. Dilimizin mevcut modellerinden yola çıkarak yeni atasözleri ve özlü cümlelerin oluşturulması, Fazıl Yoldaş'un oğlunun ulusal dili çok iyi bilmesi, şiirsel ve destansı anlatma becerisinin bir sonucu olarak anlaşılmalıdır;

d) Destan metninde sözlü konuşma ve diyalektik ifadelerle has olan aşağıdaki atasözleri *“Qo‘noq ustiga cho‘noq”, “Kulchali bola suymali bo‘ladi”, “Soli suvga ketgan”, “So‘ngi kelgan sangrov”, “Birovning chorig‘iga birov toyib, o‘lib ketmasin”* de gözlemlenmiştir. Bunların bazıları (*“Soli suvga ketgan”, “So‘ngi kelgan sangrov”*) mevcut atasözleri sözlüğünde de kendi asıl ifadesini bulamamıştır. Bu nedenle gelecekte de bu tür gözlemlerin sürdürülmesi ve mevcut sözlüklerde yer alması ana dilimizin zenginliğinin artmasına da hizmet edecektir.

Kaynaklar

Abdurahmonov, X. (1971). *O‘zbek Xalq Og‘Zaki Ijodi Asarlarining Sintaktik Xususiyatlari Bo‘Yicha Kuzatishlar*. Toshkent: Fan.

Alpomish, [*O‘zbek Xalq Qahramonlik Dostoni. Aytuvchi: Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li*] (1998). Toshkent: Sharq.

Berdiyev, H., Rasulov R. (1984). *O‘zbek Tilining Paremiologik Lug‘Ati*. Toshkent: O‘qituvchi.

Doniyorov, X. (1979). *Qipchoq Dialektlarining Leksikasi*. Toshkent: Fan.

Doniyorov, X., Abdusaidov A. (1987). *Vaqtli Matbuot Tilida Maqollarning Stilistik Xususiyatlari // O'zbek Tili Stilistikasi Va Nutq Madaniyati Masalalari*. Ilmiy Maqolalar To'plami. Samarqand: SamDU Nashri.

Hakimov, M. (1965). *Maqol Terminlari Haqida*. "O'zbek tili va adabiyoti" Jurnal. Toshkent.

Jo'rayeva, B. (2002). *Maqollarning Lisoniy Mavqei Va Ma'naviy-Uslubiy Qo'llanilishi: Filol. fan. nomz. ...dis. avtoref*. Samarqand.

Karimov, S. (1994). *Badiiy Uslub va Tilning Ifoda Tasvir Vositalari*. Samarqand: SamDU nashri.

Mirzakarimova, O'. (1980). "Devonu Lug'otit Turk"Dagi Ayrim Maqollarning Til Xususiyatlari // "O'zbek Tili va Adabiyoti" Jurnal. Toshkent.

Mirziyoyev, Ş. (2019). Uluslararası Bakışlık Sanatı Festivali'nin Açılış Töreninde Yaptığı Konuşma "O'zbekiston Ovozi" *ijtimoiy-Siyosiy Gazeta*. S. 28-29. 08.04.2019.

O'rinboyev, B., Bozorboyev, K. (1998). "Alpomish" *Dostoni Frazologizmlarining Ta'biri*. Samarqand: SamDU nashri.

O'zbek Tilining Izohli Lug'ati. 5-jild, (2008). Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.

O'zbek Xalq Maqollari (2003). *[Tuzuvchilar: Mirzayev, T., Musoqulov, A. Sarimsoqov, B.]*. Toshkent: Sharq.

Shomaqsudov, Sh., Shorahmedov, Sh. (1990). *Hikmatnoma. O'zbek Maqollarining Izohli Lug'ati*. Toshkent: O'qituvchi.

Soatov, B. (1992). O'zbek Xalq Maqollari Poetikasiga Doir Mulohazalar // "O'zbek Tili va Adabiyoti" Jurnal. Toshkent.

To'ychiboyev, B. (2001). "Alpomish" va Xalq Tili. Toshkent: "G'afur G'ulom" nomidagi Adabiyot va San'at.

Urinbayev, B., Tursunov S. (2009). *Leksiko-Frazeologicheskiye Osobennosti Dastana "Alpomish"*. Samarkand: SamDU Nashri.

Usmonov, N. (1992). *Xalq Maqollarida Ta'limga Oid Atamalar*. "O'zbek Tili va Adabiyoti" Jurnal, Toshkent.

Xaliqov, A. (2009). "Go'ro'g'lining tug'ilishi" *Dostoni Tilining Leksik-Semantik Xususiyatlari: Filol. Fan. Nomz. ...Dis. Avtoref*. Toshkent.

Yo'ldoshev, B. (1993). *Hozirgi O'zbek Adabiy Tilida Frazelogik Birliklarning Funktsional-Uslubiy Xususiyatlari: Dok. Diss. Avtoref*. Toshkent.

Yo'ldoshev, Q. (2002). "Alpomish" *Talqinlari*. Toshkent: Ma'naviyat.

Yodgor. (1957). *[O'zbek xalq dostonlari. Aytuvchi: Fozil Yo'ldosh o'g'li]*. Toshkent: Fan.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.